

ציון

העורכים: מיכאל טוך, נדב נאמן, ורד נעם, משה רוסמן

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פב • ב-ג • תשע"ז

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

ספרים ודברי ביקורת

נח חיות, בין התנחלות לגלות: לחקר העריכה של נביאים ראשונים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשע"ו, יד+582 עמ'

בשנת 1943 ראה אור בעיר האלה שבגרמניה ספרו של מרטין נות: *Überlieferungsgeschichtliche Studien* (לא כמו שכתוב בטעות בעמ' 5 בספר), וחלק חשוב ממנו הוקדש להיסטוריוגרפיה המשנה תורתית (הדויטרונמיסטית), כלומר לתולדות המחקר של ספרי נביאים ראשונים. בשל מלחמת העולם לא הייתה לספר תהודה רבה. לאחר המלחמה, עם צאת המהדורה השנייה בטיינגן בשנת 1957, ומהדורה מתורגמת לאנגלית, הפך ספרו של נות לאחת מאבני היסוד בחקר ההיסטוריוגרפיה המשנה תורתית. גם אם כיום אין אף חוקר שמקבל את התאוריה של נות בשלמותה, הרי שכל מי שכותב על הנושא אינו יכול להתעלם ממנה לחלוטין, גם אם הוא מציין אותה מתוך הסתייגויות רבות. התאוריה שהציע נות הייתה חדשנית, ואפילו מהפכנית, בהשוואה למקובל עד אז במחקר. שלושה היו חידושי העיקריים: (א) דחייה של השקפת ולהאוזן, שלפיה אין החומש ספר אחד בפני עצמו ויש לצרף אליו את ספר יהושע. לפיכך יש להחליף את המונח Pentateuch (חמשת הספרים) במונח Hexateuch, שכן לכל ששת הספרים היה עורך אחד והוא צירף את מקורותיהם הכתובים הראשיים – J, E, D, P – לספר אחד. לכאורה, חזר בכך נות לתפיסה המסורתית של החומש, אך שני הבדלים מכריעים מפרידים ביניהן: התורה אינה חיבור של משה אלא פרי עריכה מאוחרת של ארבעת המקורות הכתובים הללו; כמה מן הכתובים ההיסטוריים בספר דברים אינם מגוף התורה אלא שובצו בה בידי המחבר כדי שישמשו גשר לסיפורו על תולדות ישראל עד לחורבן. (ב) אף שההיסטוריוגרף שיצר את ההיסטוריוגרפיה המשנה תורתית השתמש גם במקורות קדומים שהיו לפניו, הרי שיש לראות בו מחבר ולא עורך. הוא הטביע את חותמו על כל החיבור ויצר ספר בעל מטרים אחידים. גם כיום כל היסטוריון כותב את ספרו תוך שימוש במקורות העומדים לפניו. (ג) לכל הספרים הללו היה מחבר אחד ויחיד, והוא כתב את ספרו לאחר חורבן ירושלים, שסימן את קצה של ממלכת יהודה, שלהשקפתו לא תהיה לה עוד תקומה.

ספרו של חיות, שהוא עיבוד של עבודת דוקטור שהוגשה לסנט האוניברסיטה העברית בשנת תשס"ח, עומד כולו בצלו של מרטין נות. אכן, נות נזכר בספר פעמים אין ספור (דומני שלא אגזים אם אומר מאות פעמים). במבוא מציין חיות: 'ספרי עוסק בשאלה, האם ספרי נביאים ראשונים הם אכן יצירה אחודה (=אחידה?) מבחינת כתיבתם ועריכתם (=כדעת נות), או שמא לפנינו יצירות ספרותיות שונות, שנכתבו או נערכו בזמנים שונים, בידי מחברים ועורכים הבאים מחוגים שונים ובעלי השקפות שונות' (עמ' 3). גם בפסקה החותמת את הספר מתייחס חיות לנות: 'התזה של נות... אינה עומדת אפוא במבחן הביקורת הספרותית' (עמ' 494). כך נסגר המעגל.

הספר בנוי בגישה דיאקטית למופת, והמחבר מרבה לציין את המעברים הדיאקטיים מעניין לעניין, כדי לשתף את הקורא בדרך חשיבתו. לדוגמה, כל אחד מארבעת פרקי הספר הראשונים מסתיים

בסעיף 'סיכום', המתמצת את עמדת המחבר על הנושאים העיקריים בפרק. לאחר הפרק החמישי בא 'סוף דבר' (עמ' 482–494), המסכם את עיקרי המסקנות. הערות דיסקטיות רבות מנמרות את הספר, כגון 'את הדיון ביחס בין ספר יהושע לספר שופטים ולשאר ספרות נ"ר (=נביאים ראשונים) פתחתי ב...' (עמ' 209); 'דיון נרחב הקדשתי לפרקי הסיום של הספר (=שופטים)... את עריכת הנספח ייחסתי לעורך בן תקופת שיבת ציון...' (עמ' 310); 'בדיקת היחס בין ספר שמואל וספר מלכים נסבה סביב כמה צירים... למרות שהצגתי ראיות לכאורה...' (עמ' 413). דרך זו מקלה על הקורא. ואכן, ב'פתח דבר' מציין המחבר: 'לא חוקר אני אלא מורה ומחנך' (עמ' יד). ואולם, למרות הצטנעות זו אל להם להדגשים הדיסקטיים להפחית מן היסודות המחקריים המובהקים של החיבור. בפרק המבוא (עמ' 1–29) שישה פרקי משנה, המוקדשים לתאוריה של נות ולשיטות שצמחו בעקבותיה, בין שדחו אותה מכול וכול, בין שהסתייגו בעיקר מקביעתו שההיסטוריוגרפיה המשנה תורתית היא חיבור אחיד. הדעות בעניין זה כה מרובות ושונות, וכל חוקר אף נהנה להוסיף למלאי הקיצורים קיצור בעל צביון ייחודי משלו, עד שעיון בכלם נראה לפעמים כפרק בכימיה (כגון: D, D1, D2, Dtr, DtrP, Dtr1, Dtr2, DtrN, DtrH, DtrG). תודה למחבר שלא הוסיף עוד קיצור משלו...

בסופו של המבוא מסביר המחבר את מבנה ספרו. הפרק הראשון (עמ' 30–117) עוסק ביחס 'בין ספר יהושע לספרות התורה' ובו שישה פרקי משנה. כאן נוגע חיות בשאלת ה־Pentateuch מול ה־Hexateuch ואף ה־Tetrateuch (הטענה שיש לראות בארבעת הספרים בראשית–במדבר ספר אחד המנותק מספר דברים) וה־Enneateuch (הדעה שתשעת הספרים בראשית–מלכים ב' הם ספר אחד). המחבר סוקר דעות של חוקרים רבים (פון ראד, מובינקל, פרידמן, אנגל, וייפרט, שמיט, רנטדורף ועוד) ומציע עיון משווה בין טקסטים מקראיים (לדוגמה: יהושע א, יד–טו; דברים ג, יח–כ; יהושע יט, נא; כא, מג–מה; ואף משווה בין חלוקת הארץ ביחזקאל מד, מה, מז, מח, לבין כתובים בספרים במדבר, יהושע ושופטים). מכל אלה מסיק המחבר, שיש בספר רבדים קדם משנה תורתיים, משנה תורתיים וכוהנניים. חידושו 'לעומת רוב המחקרים' נעוץ, לדבריו, בכך ש'קיימת הפרדה בין רוב החומר הדו־טרונומיסטי שביהושע... לבין החיבור הדו־טרונומיסטי הגדול, שביטוי ביהושע בא בעיקר בפרק כג' (עמ' 117). במסקנתו זו, שהפרק 'נערך בידי עורך דו־טרונומיסטי אחר מזה של ספר הכיבוש', רואה חיות את 'הפרק הפורה ביותר' (עמ' 493) במחקרו.

הפרק השני (עמ' 118–212) שבו חמישה פרקי משנה עוסק ביחס 'בין ספר יהושע לספר שופטים'. הוא פותח בניתוח מפורט של פרקים כג, כד ביהושע בהשוואה לכתובים אחרים, וממשיך בעיון מדוקדק בשני הפרקים הראשונים של ספר שופטים, המביאים מסורות אלטרנטיביות למסורת הכיבוש העיקרית בספר יהושע. לאחר מכן דן חיות ביחס שבין ספר יהושע לשאר נביאים ראשונים, ומסקנתו היא שיש ביניהם רק קשרים רופפים, הנובעים בעיקרם מ'תחיבות מאוחרות', שבאו ליצור 'רצף מלאכותי בין הספרים' (עמ' 212).

בפרק השלישי (עמ' 213–311), הדן ביחס שבין הספרים שופטים ושמואל, חמישה פרקי משנה, הבהנים זיקות בין ספרים אלה. אף כאן המחבר מרבה בהשוואות לשוניות, כגון בין שמואל א' ז, ג–ח, י, יג, לבין כתובים שונים הפוזרים בספר שופטים, וכן בין הנאומים ביהושע כד ובשמואל א' יב ובין כתובים נוספים בתורה, בנביאים ראשונים ובדברי הימים. מסקנתו היא, שלמרות הזיקות הבולטות בין הכתובים הללו אין הן מעידות על מחבר אחד. מניתוח ה'נספח לספר שופטים', פרקים

יז-כא, מסיק חיות, שהנספח נערך מחומר קדום במגמה 'אנטי-שאלית' ו'פרו-מלוכנית', כדי לשמש 'מצע מטרים לספר שמואל ולסיפור ייסוד המלוכה בישראל' (עמ' 310). לדעתו, בעל הנספח הוא 'עורך בן ראשית שיבת ציון' (שם); אך מה לעורך בתקופת שיבת ציון ולעמדה 'אנטי שאלית'?. מסקנתו הסופית היא, שספר שופטים 'נערך בתהליך ממושך ורב שלבי', אך גם בו, כבספר יהושע, יש רק 'זיקה מועטת ביותר לספר שמואל ולשאר ספרות נ"ר (=נביאים ראשונים)' (שם).

בפרק הרביעי (עמ' 312-413) שבעה פרקי משנה והוא מוקדש ליחס בין הספרים שמואל ומלכים. מסקנת הדיון על מלכים א' א-ב היא, שעיקרם הוא מן השלב הטרומי משנה תורתית שבו הם היו חלק מספר שמואל, ורק בשלב מאוחר יותר הופרדו ממנו והמחבר המשנה תורתית עיבד אותם כפתיחה לספר מלכים. מן הדיון על הנספח המתאר את קורות דוד, שמואל ב' כא-כג, למד חיות שיש בו שש יחידות שנערכו יחדיו. המסקנה הסופית לגבי היחס בין ספר שמואל לבין ספר מלכים היא שיש 'פער משמעותי ביניהם' (עמ' 413). אם בספר מלכים בולטת עריכה משנה תורתית 'היא שהכתיבה למעשה את מבנהו...', הרי שספר שמואל לא עבר עריכה מעין זו, ולמעט קטעים משנה תורתיים אין בו 'מגמת עריכה ברורה' (שם).

הפרק החמישי (עמ' 414-481) שונה באופיו מקודמיו. אין הוא עוסק בכל ספר בנפרד ובקשרים ובגשרים בין ספרי נביאים ראשונים אלא דן ב'אמונות ודעות בספרי נביאים ראשונים'. בפרקי המשנה דן המחבר בארבעה נושאים נכבדים: הפולחן, התגלות האל, מסורות הארון, ותורת הגמול והפרשנות הדתית של מהלך ההיסטוריה. לדעתו: 'חלק מן הממצאים שעלו בדיון זה חיזקו מסקנות קודמות שהוסקו מן הביקורת הספרותית' (עמ' 480).

את 'סוף דבר' (עמ' 482-494) מכתיר המחבר בשם 'ארבעה ספרים שנכרכו יחד'. הוא מתמצת את מסקנותיו בפרקים הקודמים ומביא את מסקנת המחקר: 'לא התקיים חיבור היסטוריוגרפי דו־טרונומיסטי כולל, מן ההתנחלות עד לגלות' (עמ' 489); 'החיבור הדו־טרונומיסטי הגדול, דברים-מלכים ב', אינו אלא תוצר מלאכותי של כמה תחיבות' (עמ' 491). בדברים אלה דוחה חיות את עיקרי התזה של נות.

בסוף הספר (עמ' 495-500) מובא נספח על שופטים כ-כא תוך שימוש בארבעה צבעים לציון ארבע שכבות שאיתר המחבר בסיפור.

ספרו רב ההיקף של חיות נוגע בכמה שאלות יסוד שכל מי שעוסק בחקר ההיסטוריוגרפיה המקראית נדרש להן. הניתוחים הפרטניים והשוואות הכתובים השונים הם דוגמאות לעבודה ספרותית-ביקורתית יסודית. ראויים לשבח הניסיונות להסיק מהם מסקנות לגבי הזיקה בין כתובים ומוקדם ומאוחר, ומכאן להשליך על הזיקות בין הספרים. משום כך ראוי שהספר, כולו או קצתו, ישמש כלי עזר חשוב לחוקרים ולסטודנטים, ואני ממליץ למורים באקדמיה המלמדים נביאים ראשונים לעשות בו שימוש. עם זאת מצאתי לנכון להעיר מספר הערות ביקורת שעלו לי במהלך הקריאה וכתיבת הביקורת.

הדבר הבולט יותר מכול הוא האופי האנכרוניסטי במקצת של הספר: מחקר המתמודד היום עם התזה של נות, שאינה רק ישנה אלא גם מיושנת, נראה מיותר. מסקנתו העיקרית של המחקר, שנביאים ראשונים אינם מקשה אחת, מקובלת על החוקרים עשרות רבות של שנים (ראו למשל: יחזקאל קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ירושלים-תל-אביב תש"ך, ד-ה, עמ' 355-362;

נראה לי שראוי היה להתייחס יותר לעמדתו של קויפמן, הן בספרו הנזכר הן בפירושו לספרים יהושע ושופטים!), ואין טעם בכתיבה כה מדוקדקת כדי להוכיח זאת שוב ושוב.

את ספרו של מייז, שממנו אף נטל חיות את הכותרת לספרו (A.D.H. Mayes, *The Story of Israel Between Settlement and Exile*, London 1983), מגדיר חיות 'המחקר המקיף והמלא ביותר להיסטוריה הדיטרונמיסטית' (עמ' 15). ואולם אף ספר זה מיושן, ומאז נכתבו לא מעט מחקרים בנושא שמסקנתם זהה למסקנת המחבר (כגון: 'אחידותם של ספרי נביאים ראשונים הוקנתה להם אפוא על-ידי קיבוצם זה ליד זה כדי יצירת רצף כרונולוגי... אבל... אינו דומה ספר יהושע לספר שופטים וספר שופטים אינו דומה לספר שמואל והאחרון שונה מספר מלכים'; שמואל אחיטוב, ספר יהושע, תל אביב תשנ"ו, עמ' 7).

פה ושם מתייחס חיות לשתים-שלוש תזות 'פוסט-נותיות', אבל אף הן לא כל כך חדשניות (כגון קרוס, נלסון; עמ' 309-404), והתאוריות שלהן מכוונות בעיקר לספר מלכים. יתר על כן, לא ברורה עמדת המחבר כלפיהן, ונראה שגם כאן אין למחבר חידוש של ממש, פרט לניתוחים המפורטים שכבר ציינתי לשבח, כמו המסקנה ש'ספר שמואל לא עבר עריכה דיטרונמיסטית' ואילו 'בספר מלכים בולטת' עריכה זו (עמ' 413), המוסכמת במחקר זה שנים רבות. גם במה שהגדיר חיות ה'חלק הפורה ביותר במחקר', הדיון בפרק כג, שמסקנתו כי הפרק 'ערך בידי עורך דיטרונמיסטי אחר מזה של ספר הכיבוש' (עמ' 493), אין משום חידוש רב (ראו: אחיטוב, ספר יהושע, שם, עמ' 7-9, 360).

חיות שרוב החוקרים כיום מסכימים שאם מדובר בחיבור משנה תורתי מובהק הכוונה בעיקר לספר מלכים, ספק בעיני אם המתודה שבחר חיות לספרו, דהיינו בחינת הקשרים בין יהושע לשופטים, בין שופטים לשמואל ובין שמואל למלכים – האם היא יכולה להוביל מלכתחילה למסקנות שיש בהן חידוש רב. עם זאת, כאמור, ניתוחי הטקסטים השונים מעניינים כשלעצמם.

עיקרו של הספר עוסק בהשוואות ספרותיות-פילולוגיות, אך המחבר אינו נמנע מלהגיע למסקנות היסטוריות מבוססות על זמן חיבורה של שכבה זו או אחרת בספרי נביאים ראשונים. כבר תמהתי לעיל על תארוכו של גספה 'אנטי שאולי' לימי הבית השני. כמו כן, גם לא מצאתי קשר בין המסקנות הספרותיות לבין הקביעות הכרונולוגיות. לדוגמה, מה יש בנייתו הנספח לספר שמואל (ב' כא-כג) המלמד כי שש היחידות שמצא בו המחבר מורכבות מ'חומר קדום... שניתן לתארך אותן למאה השביעית ואולי אף השישית לפסה"נ... שנערכו סביב הגלות' (עמ' 412)? אין לכך ראיה, והמחבר אינו טורח לברר מדוע ולאיוזו תכלית (ה־Sitz im Leben, 'המושב בחיים') רצה מחבר-עורך זה או אחר בתקופות המוצעות להוסיף נדבך על שהיה לפניו. לכל אלה איני מוצא תשובה מתודולוגית תקפה בהצהרת המחבר כי 'בספרי איני משתמש כלל במאפיינים תמטיים כדי לזהות קטע כדויטרונמיסטי מתוך הנחה שטקסטים דיטרונמיסטיים יכולים היו להיכתב בידי אנשים שונים, בעלי דעות שונות ולאורך תקופה ארוכה' (עמ' 26).

חסרו לי דיונים בעלי משמעות, לאו דווקא משווים, על 'המושב בחיים' של טקסטים בעלי משמעות תאולוגית מובהקת, הנזכרים בספרו של חיות ללא העמקה. כוונתי לטקסטים שיש להם חשיבות מכרעת לקביעת אופיין וזמנן של עריכות משנה תורתיות בספרי נביאים ראשונים. דוגמה לכך היא תפילת שלמה לרגל חנוכת המקדש (מלכים א' ח). התפילה, שסגנונה משנה תורתי מובהק, קובעת שהמקדש אינו מקום להקרבת קרבנות אלא בעיקר מקום תפילה, וגם מי שנמצא

בגלות יכול להתפלל דרכו. מהו המושב בחיים של טקסט מרכזי כזה, ומה הוא מלמד על חיבורו של ספר מלכים? אף כך הסיפור ביהושע פרק כב, שסגנונו מעורב, כוהני-משנה תורתי, ומסקנתו: מותר שיהיה גם מחוץ לארץ ישראל (בגולה?) אתר שהוא 'תבנית מזבח' ובלבד שלא יהיה 'לא לעולה ולא לזבח' (שם, כח).

רשימת המקורות שמביא חיות בסוף הספר (עמ' 504–530) מקיפה ומרשימה, אך גם היא נראית קצת מיושנת. אין בה, ובספר בכלל, הד לגישות המינימליסטיות, כגון אלה הכופרות בעצם ההיסטוריות של רפורמת יאשיהו או בסיפור מציאת ספר התורה – נושאים הנוגעים ללב לבה של כל תאוריה בדבר האסכולה המשנה תורתית (ראו למשל את מאמריהם של אלברטס, דייס ואולינגר בקובץ: Lester L. Grabe [ed.], *Good Kings and Bad Kings*, London–New York 2005, pp. 27–46, 65–77, 279–316). אני לכשעצמי מסתייג לחלוטין מן הגישות הללו, הנראות לי תלויות על בלימה, אך אין להתעלם מהן כליל בספר שמתפרסם בשנת 2016. זאת ועוד, חסרים ברשימת המקורים חיבורים חשובים הנוגעים להיסטוריוגרפיה המשנה תורתית בכללה (כגון: נדב נאמן, העבר המכונן את ההווה: עיצובה של ההיסטוריוגרפיה המקראית בסוף ימי הבית הראשון ולאחר חורבן ירושלים [יריעות, ג], ירושלים תשס"ב); ספרים כגון חיבורו של אקרט, הנוגע בעיקר לפרק הראשון בספר (Otto Eckart, *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch*, Tübingen 2000); מחקרו של פולק על ספר שמואל (פרנק פולק, הרובד העיקרי בפרקים א'–ט"ו של ספר שמואל א', ירושלים תשמ"ד); או חיבוריו של גרסאל על ספר שמואל, פרט לפירוש העממי בסדרת 'עולם התנ"ך' משנת תשמ"ה (כגון: משה גרסאל, 12 יחידות האוניברסיטה הפתוחה על ספר שמואל, רעננה תשס"ח).

הערה אחרונה נוגעת למפתחות: חבל מאוד שאין בסוף הספר מפתח של שמות החוקרים. הוא היה יכול להיות לעזר רב לקוראים, כדי לעקוב אחר מידת ההתייחסות של המחבר לכל אחד מן החוקרים הנזכרים ברשימה הביבליוגרפית.

בשנים האחרונות, ואף בימים אלה ממש, מתפרסמים ספרים רבים (מדי) המתיימרים להשתייך לסוגה של 'חקר המקרא', ורק קצתם אכן כאלה. יש מהם המציגים 'גישה ספרותית' או 'פמיניסטית' ויש שמציעים 'חידושים מרעישים' שמעולם לא הועלו, כביכול, במחקר המקראי ואינם אלא חזרה על מה שכבר נכתב מזה שנים. על רקע זה טוב לקרוא ספר שקול, לפי מיטב המסורת של ביקורת המקרא, שאינו מתיימר להביא חידושים עולמיים שלא נשמע כיוצא בהם. ספרו של חיות מדגים לקורא מהי עבודה פרטנית, שיטתית, שראוי לחנך על פיה סטודנטים למקרא. אין ספק שבכך השיג חיות את מטרותו כמורה וכמחנך.

ולבסוף הערה אישית: שאלתי את עצמי אם כדאי היה להקדיש זמן רב לקריאת 582 עמודי הספר, והתשובה החיובית שנתתי לעצמי היא חד משמעית. דומני ששום חוקר ישראלי העוסק בחקר ספרי נביאים ראשונים לא יוכל להתעלם מכאן ואילך מספרו של חיות. ראוי שהוא יהיה ספר עזר חשוב לכל המלמדים נושא זה ברמה אקדמית. על כך מגיע למחבר 'יישר כוח' גדול.